

R U C H L I T E R A C K I

DWUMIESIĘCZNIK

Rok LIII

Kraków, lipiec–październik 2012 Zeszyt 4–5 (313–314)

Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie
i Wydział Polonistyki UJ

PL ISSN 0035-9602

DOI 10.2478/v10273-012-0025-z

DAWNE I NOWE MODELE
PORÓWNAWCZEJ HISTORII LITERATUR(Y)

OLGA PŁASZCZEWSKA*

I

Historia literatury to jedno z podstawowych pól badawczych komparatystyki, a także zarzewie sporów metodologicznych. Prowadzą je zarówno prekursorzy dziedziny, jak i kolejne pokolenia humanistów, które – jak wnioskować można choćby na podstawie kolejnych tomów *Histoire comparée des littératures de langues européennes/ A Comparative History of Literatures in European Languages*, publikowanych pod egidą ACLA/ICLA¹ – aktywnie się nią zajmują. Jeszcze na początku XX wieku Benedetto Croce – komparatysta mimo woli, jak należałoby go określać, biorąc pod uwagę jego krytyczne wobec dyscypliny stanowisko² – podawał w wątpliwość oryginalność literaturoznawstwa porównawczego, dowodząc, że ze względu na stosowane metody badawcze (poszukiwanie analogii) można postawić znak równości między komparatystyką a dziejami piśmiennictwa. Z jego perspektywy bowiem historia literatury jest *per se* porównawcza³. Jako poszuki-

* Olga Płaszczewska – dr hab., Katedra Komparatystyki Literackiej, Wydział Polonistyki UJ.

¹ Szerzej na ten temat zob. O. Płaszczewska, *Przestrzenie komparatystyki – italianizm*, Kraków 2010, s. 160–162.

² Por. U. Weisstein, *Comparative Literature and Literary Theory. Survey and Introduction*, przeł. W. Riggan, Indiana UP, Bloomington–London 1973, s. 237.

³ Croce wyjaśnia zajmowane wobec komparatystyki stanowisko: „la storia comparata della letteratura è la storia intesa come spiegazione completa dell’opera letteraria, investigata in tutte le

wania poświęcone ustalaniu i opisowi związków zachodzących między literaturami w procesie ich rozwoju prezentowali komparatystykę Ferdinand Brunetière, Fernand Baldensperger, Paul van Tieghem⁴ i badacze związani ze środowiskiem „Revue de Littérature Comparée” w pierwszym okresie instytucjonalnego istnienia dyscypliny, a także Jean-Marie Carré i Marius-François Guyard w latach bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej⁵. Podobnie jak prekursorzy dyscypliny, postulowali oni, by dzieła literackie interpretować, uwzględniając zachodzące między poszczególnymi utworami zależności, układające się w system „wpływów, naśladownictw i zapożyczeń”⁶.

Współczesna komparatystyka nie posługuje się już tymi określeniami, od ponad pół wieku uznawanymi za anachroniczne i prowadzące do nadużyć interpretacyjnych. Jako zagadnienie teoretyczne problem „porównawczej historii literatury” pojawia się w kontekście rozważań nad literaturą powszechną (i definiującym ją zespołem cech i zjawisk ponadnarodowych⁷) i narodową, a więc w kręgu refleksji dotyczących zarówno *Weltliteratur* i kolejnych znaczeń tego terminu, dyskusji nad kanonem arcydzieł, jak idei *republique des lettres*. Zastosowanie chwytu graficznego („porównawcza historia literatur(y)”) w opisie tego obszaru komparatystyki pozwala na wyeksponowanie jego zasadniczych cech: uznania dla odrębności poszczególnych literatur⁸, ich różnorodności w połączeniu z przekonaniem, że literatura – jako produkt artystycznej i umysłowej aktyw-

sue relazioni, collocata nel campo della storia universale (e dove altro potrebbe essere collocata?), vista in tutte quelle connessioni e preparazioni, che la rischiarano. In altri termini, non vedo più quale differenza sia [...] tra «storia letteraria» senz'altro, e «storia letteraria comparata»: salvo che con pleonasma «comparata» non si voglia esprimere l'esigenza di una storia letteraria, che sia davvero piena e abbia coscienza di tutta l'estensione del compito suo”. B. Croce, *La „Letteratura comparata”* (1902) [w:] B. Croce, *Saggi filosofici*: vol. 1: *Problemi di estetica e contributi alla storia dell'estetica italiana. Terza edizione riveduta e con qualche aggiunta*, Laterza, Bari 1940, s. 71–75 [Porównawcza historia literatury to historia rozumiana jako całościowa interpretacja dzieła literackiego, odczytywanego we wszystkich jego związkach, osadzonego w kontekście historii powszechnej (a gdzie indziej mogłoby się znaleźć?), postrzeganego przez pryzmat wszystkich powiązań i przygotowań, które je wyjaśniają. Innymi słowy, nie wiem już, na czym miałyby polegać różnica [...] między „historią literatury” z jednej a „porównawczą historią literatury”, chyba że za pomocą pleonazmu „porównawcza” zamierzalibyśmy wyrazić potrzebę historii literatury, która byłaby rzeczywiście kompletna i w pełni świadoma rozległości swoich zadań [tłum. OP]. Podobne zapatrywania ma dziś, jak się wydaje, Andrzej Borowski, akcentujący pokrewieństwo komparatystyki i tradycyjnie rozumianej filologii, por. A. B o r o w s k i, wypowiedź [w:] *Rozmowa „Wielogłosu”*. *O problemach współczesnej komparatystyki rozmawiają Maria Korytowska, Marta Skwara, Olga Płaszczewska, Bogusław Bakuła, Tomasz Bilczewski, Andrzej Borowski, Andrzej Hejmej i Tadeusz Ślawek*, „Wielogłos” 1–2 (7–8) 2010, s. 10–12.

⁴ Por. T. Franco Carvalhal, *Literatura comparada*, Editora Ática, São Paulo 1986, s. 13–14.

⁵ Por. O. Płaszczewska, *op. cit.*, s. 60–61.

⁶ Por. *ibidem*, s. 151.

⁷ Por. *ibidem*, s. 157.

⁸ Na wartość nietransferowalnych składników poszczególnych literatur, wynikających z ich językowego kształtu, zwraca uwagę, m.in. Eva Kushner, por. E. Kushner, *Comparative Literary History among the Human Sciences* [w:] *Comparative Literary History as Discourse. In honour of*

ności człowieka – stanowi złożoną, niejednorodną, ale mimo wszystko spójną całość.

Przedmiotem badań porównawczej historii literatur(y) jest dziś – zgodnie z тезami Maria J. Valdésa – sieć ujmowanych diachronicznie lub synchronicznie interakcji między literaturami⁹. Mówiąc najogólniej, „porównawcza historia literatury” to dziedzina komparatystyki, która „bada pojęcia literatury narodowej oraz powszechnej [...], przede wszystkim jednak analizuje zależności zachodzące między odrębnymi literaturami narodowymi”¹⁰. Trudno dziś wyobrazić sobie historię jakiegokolwiek literatury tworzoną w oderwaniu od kontekstu literatury powszechnej (cokolwiek by ten termin oznaczał, krąg tzw. wielkich literatur europejskich lub szersze i bardziej zróżnicowane terytoria piśmiennictwa), oglądaną wyłącznie z perspektywy narodowej, toteż od momentu, kiedy za oczywisty zostaje uznany fakt, że „historyczność dzieła sztuki nie sprowadza się do jego funkcji przedstawiającej albo ekspresywnej, ale polega zarazem koniecznie na jego oddziaływaniu”¹¹, porównawcze jej ujmowanie wydaje się działaniem nieuniknionym. Potwierdzają to koncepcje badaczy należących do różnych pokoleń i różnych szkół literaturoznawczych, a przychylających się do stwierdzenia Valdésa, że głównym zadaniem porównawczej historii literatury jest „określenie, jakie wydarzenia, jakie czyny, kluczowe teksty i znaki z nieobjętego ogromu przeszłości powinny zostać wybrane do interpretacji i systematycznej eksplikacji, zwanej dziejami piśmiennictwa”¹². W jej ramach „piśmiennictwo narodowe postrzegane jest nie w izolacji, jako odrębny organizm, ale jako obdarzony indywidualnymi i niepowtarzalnymi cechami składnik globalnego systemu wzajemnego przenikania się, krzyżowania i oddziaływania powszechnych prądów”¹³.

Potrzebę komparatystycznego spojrzenia na tak rozumianą historię literatury uzasadnia się niekiedy funkcjonalnością metody, pozwalającą na rozszerzenie możliwości interpretacyjnych i skuteczniejszą ewaluację zjawisk, których relacje są, jak podkreśla Antoine Compagnon, z zasady niejednoznaczne¹⁴. Na przykład

---

Anna Balakian, red. M. J. Valdés, D. Javitch, A. O. Aldridge, Peter Lang, Berlin–Frankfurt a. M., New York–Paris–Wien 1992, s. 71.

⁹ Por. M. J. Valdés, *Why Comparative Literary History?* [w:] *Comparative Literary History as Discourse...*, s. 4.

¹⁰ O. Płaszczewska, *op. cit.*, s. 157.

¹¹ H. R. Jauss, *Historia literatury jako prowokacja dla nauki o literaturze* (1970) [w:] te- goż, *Historia literatury jako prowokacja*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa 1999, s. 138.

¹² „[...] the main task of comparative literary history is to decide which events, which acts, which vital texts, which signs from the numberless mass of the past are to be singled out for interpretation and for that systematic explanation we call literary history”. M. J. Valdés, *op. cit.*, s. 18–19.

¹³ O. Płaszczewska, *op. cit.*, s. 157.

¹⁴ „[...] Historia oznacza bowiem, jak zauważa Compagnon, zarazem dynamikę literatury i kontekst literatury. Jest to niejednoznaczność relacji literatury i historii (historii literatury i literatury w historii)”. A. Compagnon, *Demon teorii. Literatura a zdrowy rozsądek* (1998), przeł. T. Stróżyński, Gdańsk 2010, s. 176.

w 1953 roku Walter Muschg dowodzi, że w monografii poświęconej piśmiennictwu rodzimemu „ekskursy do literatury powszechnej mają ulokować niemiecką literaturę w odpowiednich kontekstach, pokazać jej rzeczywiste źródła i ustalić właściwe dla niej mierniki”¹⁵. Tak sformułowane założenia wyraźnie wskazują, że rozumienie aspektu porównawczego refleksji nad dziejami literatury bliskie jest koncepcjom tradycyjnej komparatystyki, za van Tieghemem przyjmującej perspektywę genealogiczną i w poszukiwaniu źródeł odnajdującej podstawowe cele postępowania badawczego. Nie oznacza to, że Muschg postuluje sprowadzenie refleksji nad dziejami piśmiennictwa do związków genetycznych – literatura powszechna funkcjonuje w jego myśli nie jako repertorium inspiracji, ale jako kontekst, w którym rozwija się konkretna twórczość narodowa. Postawione przez tezy nie odbiegają od założeń, które przyjmują komparatyści współcześni, traktujący literaturoznawstwo porównawcze jako narzędzie interpretacji umożliwiającej, jak stwierdza Maria Cieśla-Korytowska, „usytuowanie naszej literatury (zarówno jej poszczególnych dzieł, obecnych w niej tendencji, a nawet okresów czy epok) w kontekście europejskim”¹⁶, obejmującym kulturę, literaturę, filozofię i historię. W procesie kontekstualizacji dzieła obowiązuje w dzisiejszej komparatystyce sformułowana przez Antoine’a Compagnona zasada traktowania faktów „przyległych” i poprzedzających powstanie dzieła literackiego jako warunków, nie zaś przyczyn jego kreacji¹⁷.

Konieczność porównawczego ujmowania dzieł piśmiennictwa narodowego odczytuje się także jako skutek dążenia do traktowania historii literatury jako całości. W myśli humanistycznej takie jej przedstawianie wyprzedza niemal o całe stulecie romantyczną fascynację wariantami narodowymi piśmiennictwa, kształtuje się bowiem w połowie XVIII wieku¹⁸, a więc na długo przed ukonstytuowaniem się komparatystyki jako dyscypliny akademickiej, której pierwotny kształt wyznaczyły tezy Josepha Texte’a, van Tieghema czy Crocego¹⁹. Na przełomie XIX i XX wieku odradza się natomiast inspirująca dla literaturoznawstwa

¹⁵ W. Muschg, *Tragiczne dzieje literatury*, przeł. B. Baran, Warszawa 2010, s. 22.

¹⁶ Por. M. Cieśla-Korytowska, *Komparatystyka w Polsce*, „Ruch Literacki” 1995, z. 4, s. 525–526.

¹⁷ „Można [...] mówić po prostu o współzależnościach między przyległościami, faktami poprzedzającymi i utworem, nie rezygnując z niczego, co mogłoby ułatwić jego zrozumienie”. A. Compagnon, *op. cit.*, s. 183.

¹⁸ Hans Robert Jauss za symboliczny początek historycznego myślenia o literaturze w kategoriach uniwersalnych uważa wystąpienie Schillera 26 maja 1789, *Co to jest historia powszechna i po co ją studiuje?*, por. H. R. Jauss, *Historia literatury jako prowokacja dla nauki o literaturze*, s. 128–129. Franca Sinopoli przesuwą tę datę do połowy XVIII wieku, nawiązując do wystąpień humanistów oświeceniowych, por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione. Le origini della storia comparata della letteratura in Europa tra Settecento e Ottocento*, Bulzoni, Roma 1996, s. 22; zob. też T. Wałs, *Historia literatury w perspektywie kulturowej – dawniej i dziś* [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M. P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006, s. 95–104.

¹⁹ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 22–26.

koncepcja historii powszechnej, w której zainteresowanie dziejami poszczególnych państw i narodów staje się punktem wyjścia do rozważań o tematyce uniwersalnej, zaś historie jednostkowe okazują się elementem porównania. Zdaniem Jacoba Burckhardta takie ukierunkowanie zainteresowań historycznych wiąże się ze wzrostem możliwości komunikacji, wymiany myśli, popularyzacją przekładu oraz technik reprodukcji dzieł sztuki²⁰, stanowiących świadectwo myśli i ducha poszczególnych epok. W jego wydanych pośmiertnie *Weltgeschichtliche Betrachtungen* [Rozważaniach o historii] (1905) znalazł się przekonujący opis prawideł porównawczego badania dziejów, które podważa dominujący nie tylko w historiografii, ale i w ówczesnej komparatystyce wzorzec narracyjny, a polegający na niemal mechanicznym gromadzeniu faktów, nie zaś na ich selekcji i interpretacji²¹.

Najrzetelniejsze – pisał Burckhardt – będzie to studium ojczystej historii, które rozważa kraj porównawczo w kontekście dziejów powszechnych i ich praw, jako część wielkiej światowej całości, oświetlanej przez te same gwiazdy, które oświetlały też inne epoki i ludy, zagrożonej przez te same otchłanie, tonącej kiedyś w tej samej wieczystej nocy i żyjącej pośród tej samej wielkiej powszechnej tradycji²².

Powyższe zdanie – jeżeli zastąpić w nim „ojczystą historię” „historią literatury ojczystej” – można by uznać za jedną z pierwszych zachęt do kontekstowego badania literatury rodzimej. Wyływa ona jednak spoza ścisłego kręgu komparatystów-filologów. Mimo to silnie zmetaforyzowany obraz, jakim posługuje się Burckhardt, współgra z działaniami literaturoznawców uprawiających komparatystykę na początku XX wieku, a także z koncepcjami, które – niezależnie od momentu, kiedy zostały sformułowane – postulują traktowanie literatury jako zjawiska uniwersalnego, realizującego się w zindywidualizowanych językowo i kulturowo dziełach. Takie stanowisko, na przykład, przyjmuje dzisiaj, wychodząc od refleksji monograficznej nad dziejami literatury włoskiej, Giulio Ferroni. Jego zdaniem każdy tekst literacki jest historyczny, bowiem wpisuje się w przestrzeń oddziaływań z innymi dziełami i światem rzeczywistym, który nie ogranicza się wyłącznie do jednego kraju czy kultury²³.

Porównawcza historia literatur(y) stanowi, zgodnie z ustaleniami Franki Sinopoli, jeden z czterech podstawowych i zachowujących aktualność paradygmatów historiografii literackiej, jakie ukonstytuowały się w myśli europejskiej w połowie XVIII wieku²⁴. Pierwszy z nich stanowi erudycyjna historia literatury (przyjmująca perspektywę uniwersalną), której przykładem może

²⁰ Por. J. Burckhardt, *O historii sztuki jako przedmiocie wykładu na katedrze uniwersyteckiej* [w:] tegoż, *Wykłady o sztuce. Wybór*, przeł. R. Kasperowicz, Warszawa 2008, s. 87–88.

²¹ Por. R. Kasperowicz, *Wstęp* [w:] J. Burckhardt, *Wykłady o sztuce, op. cit.*, s. 13.

²² J. Burckhardt, *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (1905), cyt. [za:] W. Muschg, *op. cit.*, s. 22.

²³ Por. G. Ferroni, *Prima lezione di letteratura italiana*, Laterza, Bari 2010, s. 24.

²⁴ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 49.

być dzieło hiszpańskiego jezuitę, Juana Andrésa, wydane najpierw po włosku jako *Dell'origine, progressi e stato attuale d'ogni letteratura* (1782)²⁵, później zaś w wersji hiszpańskiej jako *Del origen, progreso y estado actual de la literatura* (1784). Współcześnie ten model prezentowania dziejów literatury o wyższym stopniu naukowości i przeznaczeniem dla odbiorcy-filologa – nazwany przez Compagnona „historią literacką”²⁶ – zastępowany bywa przez kompendia encyklopedyczne, rezygnujące z kryterium chronologicznego jako czynnika porządkującego materiał badawczy, ale zachowujące charakter erudycyjny (którego brak popularnym opracowaniom w rodzaju *Dziejów literatury powszechnej* Jana Tomkowskiego). Drugi wskazany przez Sinopoli paradygmat to kulturowa historia literatury. Wzorcową XVIII-wieczną realizacją tego modelu jest *Siècle de Louis XIV* (1751) Voltaire’a, a więc dzieło, w którym obraz społeczeństwa i kultury europejskiej połowy XVII i początków XVIII wieku stanowi tło do refleksji nad rozwojem sztuki i literatury w tym okresie²⁷. Współcześnie ten model bywa uzupełniany o spojrzenia na historię literatury przez pryzmat, na przykład, mniejszości kulturowych. Towarzysząca temu nurtowi badań pogłębiona świadomość, że „każdy akt ekspresji uznać należy za włączony w sieć praktyk materialnych”²⁸, powoduje również, że w polu zainteresowań badacza dziejów literatury znajdują się dzieła literackie w ich kształcie materialnym, a więc książka jako przedmiot „fizyczny”, będący nośnikiem tekstu²⁹. Kolejny model to historia literatury narodowej³⁰, dziedzictwo romantycznej myśli literaturoznawczej. Odwołując się do klasyfikacji Compagnona, można by ten – opozycyjny wobec „historii literackiej” – wzorzec potraktować jako odmianę „historii literatury”, czyli rodzaj popularyzatorskiej panoramy, syntezy dziejów literackich³¹ danego narodu. Ma ona charakter ekskluzywistyczny (*exclusionary*) w przeciwieństwie do inkluzywnej (*inclusionary*)³² porównawczej historii literatury. W 1996 roku Sinopoli posługuje się tym właśnie pojęciem w odniesieniu do europejskiej produkcji literackiej (prezentując ten nurt historiografii literackiej na przykładzie rozprawy *Discorso sopra le vicende della letteratura* (1761) Carla Deniny)³³, natomiast później uwzględnia jego zasięg „globalny”³⁴. W takim

²⁵ Por. *ibidem*, s. 50.

²⁶ Por. A. Compagnon, *op. cit.*, s. 179.

²⁷ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 50.

²⁸ Por. T. Walas, *Historia literatury w perspektywie kulturowej...*, s. 131.

²⁹ Por. G. Ferroni, *op. cit.*, s. 24–25.

³⁰ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 49.

³¹ Por. A. Compagnon, *op. cit.*, s. 179–180. W Polsce to rozróżnienie charakterystyczne dla języków romańskich na razie się nie przyjęło.

³² S. Tötösy de Zepetnek, *Comparative Literature. Theory, Method, Application* (1998), Amsterdam–Atlanta, Ga 2010, s. 16, 18.

³³ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 50–51.

³⁴ Por. F. Sinopoli, *La dimensione europea nello studio letterario*, Bruno Mondadori, Milano 2009, s. 106–107.

ujęciu literatura interpretowana jest przede wszystkim jako wyraz „wspólnego doświadczenia” różnych narodów, nie zaś jako potencjalny przedmiot mechanicznej klasyfikacji³⁵. Z tradycyjnych realizacji tego paradygmatu warto przypomnieć powojenną już monografię Philippe’a van Tieghema, *Le Romantisme dans la littérature européenne* (1948), gdzie romantyzm, mimo występujących różnic i partykularyzmów lokalnych, jako prąd ideowy i artystyczny okazuje się wspólnym doświadczeniem narodów Europy.

Porównawcza historia piśmiennictwa jest narzędziem poznania literatury przez jej metodyczny opis, konfrontację i syntetyzującą interpretację literackich zjawisk sytuujących się w różnych kręgach językowych i kulturowych³⁶. Ze względu na fakt, że tekst w jej świetle postrzegany jest wielowarstwowo – jako forma, refleksja historyczna i doświadczenie czytelnicze – można, jak Mario Valdès, uznawać ją za „metahistorię”³⁷. Równolegle bowiem z refleksją porównawczą nad dziejami literatury rozwija się jej nurt teoretyczny, w którym literacka historiografia komparatystyczna staje się przedmiotem dociekań badawczych, w ostatnich dwudziestu latach zyskując nawet odrębne rozdziały w podręcznikach komparatystyki i rozprawach teoretycznoliterackich³⁸.

II

Podobnie jak w „czystej” historii literatury, w jej porównawczej odmianie wyróżnić można główne paradygmaty funkcjonowania. Pierwszy można by roboczo nazwać wzorcem tradycyjnym, drugi – interdyscyplinarnym. Wzorzec tradycyjny obejmuje porównawcze badania nad dziejami piśmiennictwa pokrewne dawnej filologii, odbierane niekiedy jako synonim komparatystyki³⁹, natomiast za „interdyscyplinarne” należałoby uznać te nurty badań komparatystycznych, które historię literatury opisują w kategoriach procesu globalnego, piśmiennictwo traktując jako element kultury. Podkreślić należy, że występujące w obu wymienionych wzorcach modele badawcze nie są z żadnym z nich na stałe związane. Oznacza to, że pojawienie się danego modelu we wzorcu tradycyjnym nie wyklucza jego obecności w interdyscyplinarnym, i *vice versa*.

Oba dominujące wzorce można również opisać, biorąc pod uwagę sposób, w jaki literatura staje się w nich przedmiotem eksploracji. W wariancie tradycyj-

³⁵ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 50–52.

³⁶ Por. P. Brunel, C. Pichois, A. M. Rousseau, *Qu'est-ce que la Littérature comparée?* Armand Collin, Paris 1983, s. 151.

³⁷ Por. M. J. Valdès, *op. cit.*, s. 4.

³⁸ Zob., np. *Précis de littérature comparée*, red. P. Brunel, Y. Chevrel, PUF, Paris 1989; *Komparatistik. Einführung in die Vergleichende Literaturwissenschaft*, red. P. V. Zima, współpr. J. Strutz, Francke Verlag, Tübingen 1992; F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione* (tutaj analiza i interpretacja konkretnych realizacji historiograficznych towarzyszy obszerny komentarz teoretyczny); Y. Chevrel, *La Littérature comparée*, PUF, Paris 2006; A. Compagnon, *op. cit.*

³⁹ Por. T. Franco Carvalhal, *op. cit.*, s. 13.

nym przeważa optyka „zewnętrzna”⁴⁰, to znaczy piśmiennictwo poszczególnych kręgów językowych staje się obiektem operacji na nim wykonywanych, takich jak periodyzacja dziejów, polegająca na „dopasowaniu” dzieł do arbitralnie wyznaczonych okresów historycznych. W najprostszej wersji będzie to zastosowanie kryterium czasowego z podziałem na stulecia (jednostkami klasyfikacji tekstów są data powstania lub edycji dzieła) lub z zastosowaniem schematu „życie i dzieła”⁴¹. Temu modelowi, charakterystycznemu dla komparatystyki francuskiej i włoskiej⁴², postawiono zarzut źle pojmowanego „lansonizmu”, uprawianego na polu międzynarodowym, co sprawiło, że zastąpiły go, jak sugerują Pierre Brunel, Claude Pichois i André M. Rousseau, bardziej wysublimowane działania analityczne, jak poszukiwania z zakresu recepcji dzieła⁴³, obejmujące problem „pośredników” wymiany interliterackiej – krytyki, przekładu (nad którym badania często uchodzą dzisiaj, zwłaszcza w humanistyce amerykańskiej i brytyjskiej, za jedyną szansę przetrwania i rozwoju komparatystyki⁴⁴) czy adaptacji artystycznej. Porównawcze poszukiwania z zakresu historii recepcji przyjmują dzisiaj kształt „historii odbiorów”, bowiem, jak konstatuje Yves Chevrel, mimo że dzieło literackie jest tworem jednostkowym, jego odczytania są różnorodne i wielokrotne, każda zaś interpretacja to szansa na odkrycie i eksponowanie innych jego znaczeń⁴⁵. Odmienny model periodyzacyjny łączy elementy klasyfikacji czasowej z geograficzną. Tutaj przedmiotem refleksji historycznej stają się literatury powstające w danym momencie na określonym terytorium. Terytorium może być rozumiane w sposób dosłowny i obejmować grupy tekstów powstających w konkretnych rejonach świata (literatura europejska, literatura amerykańska, literatura

⁴⁰ W poświęconym sposobom uprawiania historii literatury studium Teresa Walas postrzega ten model jako kategorię dwudzielną, o cechach albo metaforycznie ujmowanej „ekspozycji muzealnej”, albo „organiczno-dynamicznych”, por. T. Walas, *Czy możliwa jest inna historia literatury?* Kraków 1993, s. 86–94.

⁴¹ Por. H. R. Jaus, *Historia literatury jako prowokacja dla nauki o literaturze*, s. 127.

⁴² Wzorcem, jaki zaważył na sposobie traktowania dziejów literatury włoskiej, jest zdaniem Stefano Jossy, historia Francesca De Sanctis, w której doszło do „porzucenia literatury na rzecz literata” („l’abbandono della letteratura a favore del letterato”), por. S. Jossa, *L’Italia letteraria* (2006), il Mulino, Bologna 2011 (e-book), s. 95–97.

⁴³ Por. P. Brunel, C. Pichois, A. M. Rousseau, *op. cit.*, s. 63.

⁴⁴ Zob., m.in. G. Steiner, *What is Comparative Literature? An Inaugural Lecture delivered before the University of Oxford on 11 October 1994*, Clarendon Press, Oxford 1995 (G. Steiner, *Czym jest komparatystyka literacka?*, przeł. A. Matkowska [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010); S. Bassnett, *Comparative Literature. A Critical Introduction*, Blackwell, Oxford 1998; E. Apter, *The Translation Zone: A New Comparative Literature*, Princeton UP, Princeton 2006; Szeroko omawia ten problem Tomasz Bilczewski, zob. T. Bilczewski, *Komparatystyka i interpretacja. Nowoczesne badania porównawcze wobec translatologii*, Kraków 2010.

⁴⁵ „Histoire des réceptions, non histoire de la réception. Si toute (grande) oeuvre est singulière, les lectures qui en sont faites sont nécessairement diverses, d’autant que, comme on l’a vue, une oeuvre, placée hors de son contexte d’origine, se présente sous des aspects différents”. Y. Chevrel, *La Littérature comparée*, PUF, Paris 2006, s. 29.

polska, włoska, literatura krajów Morza Śródziemnego), albo przenośnie. Z terytorialnym – w sensie ścisłym – modelem klasyfikacji wiąże się podstawowy sposób traktowania dziejów literatury narodowej w ramach historiografii porównawczej. Jest to wspomniane już podejście „kontekstowe”, ukazujące piśmiennictwo rodzime w konstelacji literatury powszechnej, ze wskazaniem kierunku i zakresu zachodzących między tymi sferami oddziaływań⁴⁶. Tak rozumiana porównawcza historia literatury wyrasta z tradycji zainicjowanych przez Paula van Tieghema badań nad binarnymi lub bardziej złożonymi kontaktami literackimi⁴⁷. Kiedy terytorium rozumiane jest w sposób figuratywny, komparatystyka wykorzystuje pojęcia „centrum” i „peryferii”, przy czym tradycyjnie punktem wyjścia do refleksji porównawczej jest nadal literatura narodowa, zaś rolę peryferii odgrywają tak zwane „literatury obce”. Nieprzypadkowe, jak się wydaje, jest – powszechne niemal do połowy XX wieku – określanie piśmiennictwa innego niż rodzime negatywnie nacechowanym epitetem geokulturowym: obcość oznacza bowiem nie tylko odmienność (językową i kulturową), ale również implikuje istnienie przeszkód utrudniających poznanie tak zakwalifikowanego zjawiska. Współczesna komparatystyka terminami „centrum” i „peryferie” określa natomiast krąg tzw. pięciu wielkich literatur europejskich (francuską, włoską, hiszpańską, angielską i niemiecką) i wszystko to, co się poza tym kręgiem znajduje, rozciągając niekiedy pojęcie „centrum” także na literaturę amerykańską, a do literatur peryferyjnych zaliczając piśmiennictwo krajów (post)kolonialnych. W tej sytuacji kryterium klasyfikacyjne ma również charakter zewnętrzny, odwołuje się bowiem nie do tekstów, ale okoliczności politycznych, w jakich powstały. Jak dowodzi, między innymi, przykład Francesco Loriggio⁴⁸, rozwój studiów postkolonialnych przyczynił się, paradoksalnie, do ponownego ożywienia refleksji historiograficznej w komparatystyce literackiej, która od czasu pamiętnego wystąpienia René Welleka w Chapel Hill w 1958 roku⁴⁹ zwracała się ku badaniom o charakterze teoretyczno- i krytycznoliterackim⁵⁰.

Skupienie uwagi na ponadnarodowych aspektach rozwoju poszczególnych rodzajów i gatunków literackich (sprawdzające się jednak, jak dowiódł Earl Miner i jego następcy, na homogenicznym terytorium oddziaływania literatury euro-

⁴⁶ Por. *ibidem*, s. 95–98.

⁴⁷ Zob. P. van Tieghem, *La Littérature comparée*, Collin, Paris 1939 i komentarz [w:] O. Płaszczyńska, *op. cit.*, s. 55–60.

⁴⁸ Por. F. Loriggio, *Pamięć dyscypliny jako historia kulturowa: komparatystyka, globalizacja i kategorie badań literackich*, przeł. A. Sterczyńska [w:] *Niewspółmierność...*, s. 305–307.

⁴⁹ Zob. R. Wellek, *The Crisis of Comparative Literature* (1959) [w:] *The Princeton Sourcebook in Comparative Literature. From the European Enlightenment to the Global Present*, red. D. Damrosch, N. Melas, M. Buthlezi, Princeton UP, Princeton & Oxford 2009, s. 162–172 (niepełny przekład: R. Wellek, *Kryzys literatury porównawczej*, przeł. I. Sieradzki [w:] *tegoż, Pojęcia i problemy nauki o literaturze*, opr. H. Markiewicz, Warszawa 1979, s. 392–402).

⁵⁰ Por. F. Sinopoli, *Storiografia e comparazione*, s. 23–24.

pejskiej⁵¹) może również kojarzyć się z tradycyjnym paradygmatem porównawczej historii literatury, gdyż zastosowane kryteria mają charakter filologiczny. Właśnie ze względu na fakt, że nie są one zewnętrzne, ale wywiedzione z immanentnych cech budowy dzieła, odczytywanie dzieł literatury jako „historii poetyk” można uznać za działanie na skrzyżowaniu wzorca tradycyjnego i interdyscyplinarnego, zwłaszcza gdy ewolucja gatunków w połączeniu z zagadnieniami obiegowymi staje się kryterium porządkowania historii piśmiennictwa, co na przykładzie literatury europejskiej proponuje Jean-Louis Backès⁵². Na pograniczu wzorca tradycyjnego i interdyscyplinarnego sytuuje się także model periodyzacji dzieł literatury za pomocą kategorii czerpanych początkowo z historii sztuki (zgodnie z koncepcjami Heinricha Wölfflina⁵³). Wyróżniając w rozwoju piśmiennictwa epoki, prądy i kierunki korespondujące z głównymi okresami i nurtami nie tylko sztuki, ale szerzej rozumianych dzieł kultury, uwzględnia on zarówno czynniki zewnętrzne (czas występowania danego zjawiska w kulturze, z uwzględnieniem granicy błędu⁵⁴), jak i wewnętrzne cechy poszczególnych dzieł, dzięki czemu możliwe okazuje się określenie ich stylistyki i rozpoznanie przynależności do danego kierunku estetycznego czy ideowego⁵⁵. Stosując „krzyżowanie” kryteriów periodyzacji lub klasyfikacji typologicznej, polegające na analizie zmian zachodzących w kontekście kulturowym, systemie gatunków czy „nowości” danej formy⁵⁶, komparatystyka nawiązuje do metodologii badawczej wypracowanej przez semiologów. Również uznanie relacji między autorem dzieła i jego czytelnikiem za historyczną, a więc uwarunkowaną posiadanymi przez każdego z nich kompetencjami odbioru (językowymi, społecznymi, obyczajowymi, światopoglądowymi), umożliwia podjęcie refleksji nad problematyką recepcji w ramach porównawczych badań nad dziejami literatury, ma swoje korzenie w semiotyce i narratologii⁵⁷.

⁵¹ Zob. E. Miner, *Comparative Poetics, An Intercultural Essay on Theories of Literature*, Princeton University Press, Princeton N.J., 1990.

⁵² Zob. J.-L. Backès, *La littérature européenne*, Éditions Belin, Paris 1996.

⁵³ Por. R. Wellek, A. Warren, *Literatura wobec innych sztuk*, przeł. M. Żurowski [w:] R. Wellek, A. Warren, *Teoria literatury*, opr. M. Żurowski, Warszawa 1970, s. 170–176.

⁵⁴ Ryzyko związane z nadmiernym zaufaniem wobec takich kryteriów, jak nazwy okresów literackich (renesans, romantyzm), ruchów, szkół (symbolizm, parnasizm) lub prądów artystycznych w badaniach porównawczych wskazuje Anna Balakian, która zwraca uwagę na nieprzystawalność zjawisk opisywanych za pomocą tych pojęć, a przynależnych do różnych kręgów językowych i determinowanych przez odmienne zespoły czynników pozaliterackich. Por. A. Balakian, *op. cit.*, s. 379–386.

⁵⁵ Por. G. Ferroni, *op. cit.*, s. 62. W koncepcji Jaussa zespół tych zewnętrznych i wewnętrznych czynników określany jest jako „obiektywne fakty” historii literatury, por. H. R. Jauss, *Dzieje sztuki i historia* [w:] tegoż, *Historia literatury jako prowokacja*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa 1999, s. 186.

⁵⁶ Por. C. Segre, *Narrative Structures and Literary History*, przeł. R. West, „Critical Inquiry” 1976, vol. 3, no. 2 (Winter), s. 273, 279.

⁵⁷ Por. M. J. Valdés, *op. cit.*, s. 14.

III

Dzieło literackie widziane „od wewnątrz”, według określenia Ferroniego⁵⁸, ale oddziałujące z systemem kultury powszechnej, stanowi natomiast przedmiot zainteresowania porównawczej historii literatury o nachyleniu „interdyscyplinarnym” (nie tylko w sensie pluralizmu metodologicznego i odejścia od normatywności nomenklaturowej w zakresie periodyzacji⁵⁹, ale również w znaczeniu problemowym). Przedmiotem badań stają się już nie „okresy” historyczne, ale charakterystyczne dla nich lub wręcz ponadczasowe formacje umysłowe, takie jak humanizm (pojmowany nie jako etap dziejów, ale postawa intelektualna) czy petrarkizm (a więc nurt estetyczny o zasięgu paneuropejskim i wielowiekowym, jak dowodzi Mieczysław Brahmer⁶⁰). Początek tej drogi wyznańczyły badania Roberta Ernsta Curtiusa nad tożsamością europejską, której wyrazem – obok dzieł sztuki – jest literatura, związana z historią, bowiem, jak wyjaśnia badacz, uwarunkował ją zespół oddziaływań kultury starożytno-środiemnomorskiej i zachodniej⁶¹. Wyrastające z inspiracji Curtiusowskiej lub pokrewne jego koncepcjom zainteresowania porównawczej historii literatury kierują się ku problemom, które mają charakter międzyczęściowy i mogą być przedmiotem zarówno refleksji filozoficznej, jak historycznoliterackiej. Wśród nich wymienić można zagadnienia szerokie, jak piękno, wzniosłość, *mimesis* w rozumieniu Auerbachowskim, będące w gruncie rzeczy kategoriami filozoficznymi, jak i szczegółowe, związane z funkcjonowaniem w świadomości odbiorców znaczących postaci o rodowodzie literackim, takich jak Faust czy Don Juan, lub innych toposów. Pole badawcze porównawczej historii literatury obejmuje archetypy oraz tematy, wątki i motywy charakterystyczne dla poszczególnych epok, ich interakcje, zanikanie lub ponadczasową obecność, kierunki interpretacji w literaturach podlegających oddziaływaniu podobnych lub odmiennych czynników pozaliterackich. Właśnie w poszukiwaniach tematologicznych i mitograficznych uwidatnia się transwersalność dziedziny, poruszającej problematykę pokrewną historii idei⁶². W obszarze przenikania się komparatystyki i historii idei sytuują się takie zadania, jak między innymi odkrywanie i opisywanie mechanizmów rządzących piśmiennictwem, odzwierciedlających, jak sugeruje Muschg⁶³, prawdę o człowieku, jego wrażliwości i egzystencjalnych doświadczeniach. Warto zauważyć, że w kontekście konfrontacji ludzkiego doświadcze-

⁵⁸ Por. G. Ferroni, *op. cit.*, s. 60.

⁵⁹ Anna Balakian zwraca uwagę na fakt, że zastosowanie terminologii historycznej narzuca w pewnym stopniu interpretację kontekstu literackiego. Por. A. Balakian, *op. cit.*, s. 379.

⁶⁰ Zob. M. Brahmer, *Petrarkizm w poezji polskiej XVI wieku*, Kraków 1927.

⁶¹ Por. E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przeł. A. Borowski, Kraków 2005, s. 15.

⁶² Szerzej na temat relacji między komparatystyką a historią idei, zob. O. Płaszczewska, *op. cit.*, s. 194–204.

⁶³ Por. W. Muschg, *op. cit.*, s. 12–13.

nia i myśli porównawcza historia literatury wykracza także poza swój podstawowy, filologiczny wymiar i zahacza o obszary socjo- i antropologii, a przede wszystkim obejmuje rozleglejsze terytoria sztuki, filozofii i kultury umysłowej. Odwołanie do kryteriów chronologicznych staje się w porównawczej historii literatury narzędziem pomocniczym, przedmiotem badań są wyrażone w tekście i korespondujące z innymi sferami ekspresji artystycznej człowieka – bądź istniejące niezależnie od nich – idee. Dzieła literackie jako dokumenty historyczne, wyrażające system doktryn albo wrażliwość epoki⁶⁴ odczytywali między innymi tacy badacze, jak Paul Hazard (*La crise de la conscience européenne 1680–1715*, 1935), Denis de Rougemont (*L'amour et l'Occident*, 1939, ost. 1972) czy Paul Bénichou (*Les Temps des prophètes. Doctrines de l'âge romantique*, 1977). Podzielając koncepcję literatury jako nośnika idei, Piero Boitani w niedawno wydanym „wprowadzeniu do czytania” za symbol literatury uznaje Polihymnię, która ucieleśnia poezję, filozofię i naukę jako najdoskonalsze sposoby poznania podstawowych prawd o życiu, śmierci i odrodzeniu do istnienia⁶⁵. Zdaniem badacza te trzy tematy, wraz z dodatkowymi kategoriami współczucia i zdumienia, składają się na ponadczasowe repertorium idei inspirujących literaturę piękną⁶⁶.

Inny interdyscyplinarny kierunek uprawiania porównawczej historii literatury proponuje Franco Moretti, włoskiego pochodzenia wykładowca Stanford University⁶⁷. W swoich poszukiwaniach badacz stosuje rozwiązania „techniczne”, zaczerpnięte z historii kwantytatywnej (wykresy graficzne), z geografii w połączeniu z Bachtinowską koncepcją chronotopów (mapy), a także z teorii ewolucji („drzewka”, piramidy, diagramy)⁶⁸. Przedmiotem zainteresowania jest literatura postrzegana „z daleka”, również przez pryzmat okoliczności zewnętrznych, towarzyszących powstaniu i rozpowszechnieniu dzieła (co z kolei stanowi dziedzictwo marksistowskiej refleksji nad dziejami literatury). Moretti zamiast metody *close reading* stosuje analizę wykresów, map, diagramów, a więc elementów, które są wynikiem „uprzednich operacji świadomej redukcji i abstrahowania” – czyli „oddalenia” od tekstu i jego konkretów⁶⁹. Metoda *distant reading* to taki sposób poznania literatury, który nie koncentruje się na detalach, ale, zdaniem badacza,

⁶⁴ Por. A. Compagnon, *op. cit.*, s. 185.

⁶⁵ Por. P. Boitani, *Prima lezione sulla letteratura* (2007), il Mulino, Bologna 2011 (eBook), s. 5–13.

⁶⁶ Por. *ibidem*, s. 6–8.

⁶⁷ Moretti przenosi na grunt amerykański wzorce badawcze wypracowane w literaturoznawstwie włoskim, gdzie historia literatury, ze względu na językowe i kulturowe zróżnicowanie regionalne kraju, wymaga traktowania w kategoriach geografii literackiej. Badacz rozciąga sprawdzone na gruncie włoskim w drugiej połowie XX wieku schematy i metody klasyfikacji piśmiennictwa na terytorium literatury europejskiej (w 1997 roku wydaje *Atlante del romanzo europeo*) i światowej (*Opere mondo*, 1994 i 2003).

⁶⁸ Por. F. Moretti, *La letteratura vista da lontano*, Giulio Einaudi, Torino 2005, s. 4.

⁶⁹ Por. *ibidem*, s. 3.

ułatwia zrozumienie i opis wzajemnych relacji między dziełami, obowiązujących modeli i wzorców (*patterns*), form ekspresji⁷⁰. Celem takiego działania jest odkrycie rządzących piśmiennictwem artystycznym zasad ogólnych⁷¹, co wskazuje, że koncepcje Morettiego bliskie są tym nurtom komparatystyki, które poszukują w literaturze wartości uniwersalnych.

IV

Zastanawiając się nad sytuacją i znaczeniem, jakie porównawcza historia literatur(y) odgrywa w humanistycznej dobie „końca historii”, ogłoszonego przez Francisca Fukuyamę, a więc w okolicznościach zawieszenia procesu historycznego⁷², warto na nowo zadać pytanie, stawiane w połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku przez Janusza Sławińskiego. Badacz zastanawiał się wówczas, czy historia literatury, „posługując się w swoich rozważaniach kategoriami tego typu, co gatunek, szkoła literacka, prąd, poetyka, konwencja, system wersyfikacyjny, słownik motywów” nie utraciła kontaktu z dziełem jako jednostkowym wytworem ludzkiego umysłu i twórczej wyobraźni⁷³. Jak się wydaje, porównawcza historia literatur(y), korzystająca z tej samej terminologii i, co mogłoby się wydawać ryzykowne, operująca na terytorium wielojęzycznym, często niejednorodnym pod względem kulturowym, wyszła z tej próby obronną ręką, między innymi dzięki heterogenicznej metodologii postępowania, jaka jest cechą dystyngtywną komparatystyki w ogóle (patrz rys. na s. 400). Przede wszystkim zaś udało jej się pogodzić na pozór wykluczające się sposoby podejścia do utworu literackiego – analityczny i krytyczny. Nawet Antoine Compagnon uznał niedawno, że spojrzenie na tekst „pod kątem historii literatury i wartości literackiej” stanowi „ożywczą” wartość porównawczej refleksji nad piśmiennictwem⁷⁴. Dla porównawczej historii literatury dzieło – postrzegane w sieci relacji z innymi tekstami, na tle przemian kulturowych, powiązaniach ze sztuką i w kontekście przepływu idei – pozostaje formą ekspresji ludzkiego ducha, do poznania którego konieczna jest wrażliwość i smak, a przede wszystkim umiejętność „głębokiego” (choć nie pozbawionego dystansu, jak sugeruje Moretti) czytania (nazywana niegdyś *close reading*), jaką postulował Sławiński⁷⁵. Czytania nie tylko „tekstów kultury” najnowszej i pogranicznej, ale i tych, które składają się na tradycję humanistyczną od antyku grecko-rzymskiego po modernizm. Bowiem nawet w epoce „cyfrowej

⁷⁰ Por. *ibidem*, s. 3, 5.

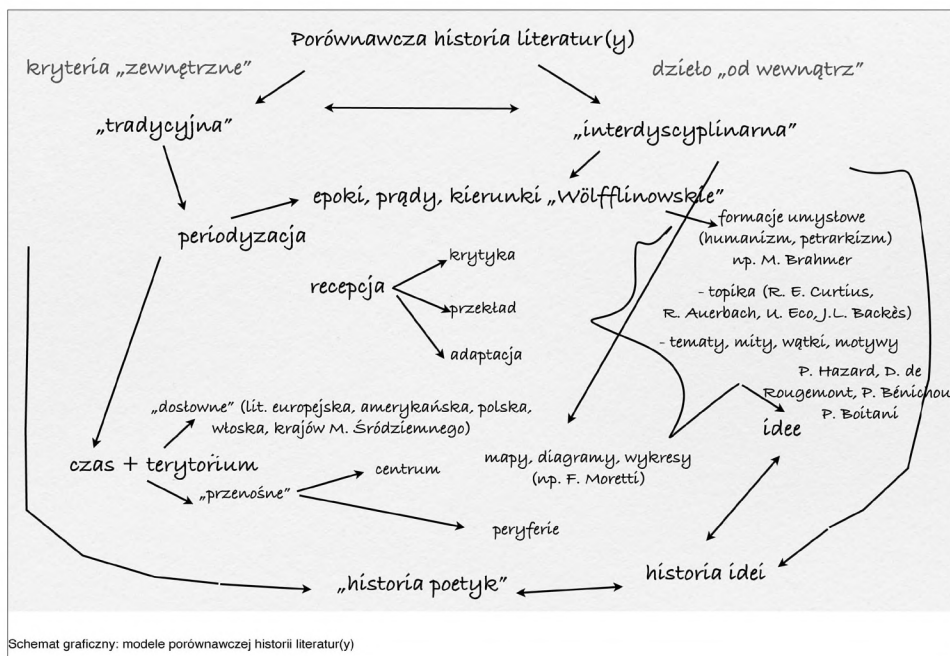
⁷¹ Por. *ibidem*, s. 117.

⁷² Zdaniem badacza dzieje się to wówczas, kiedy dominującym modelem organizacji państwowej staje się system liberalny, por. F. Fukuyama, *Koniec historii*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Warszawa 1996, s. 292–296.

⁷³ Por. J. Sławiński, *Historia literatury – badaj się sama*, „Teksty” 1976, nr 2 (26), s. 1.

⁷⁴ Por. A. Compagnon, *op. cit.*, s. 175.

⁷⁵ Por. J. Sławiński, *op. cit.*, s. 6.

humanistyki” (*the Age of Digital Humanities*⁷⁶) bez poznania tradycji niemożliwe jest zrozumienie historyczności literatur(y).

Olga Płaszczewska

OLD AND NEW MODELS OF COMPARATIVE HISTORY OF LITERATURE(S)

Summary

This article examines the history of national literatures seen from a broader, supra-national perspective. Drawing on some landmarks of literary theory it focuses on bilateral and more complex literary relationships (Paul Van Tieghem) and midsets (R. E. Curtius), history of ideas and ‘movement of thought’ (M. J. Valdés), reception studies (Hans-Robert Jauss, Yves Chevrel), periodization and genre history (E. Miner), and problems of ‘circulation du sens’ (Jean-Louis Backès). It is hoped that the confrontation of the old and the new models of comparative literary history will give us a better grasp of the nature and uses of the comparative approach in the history of literature.

⁷⁶ Określenie Todda Pressnera, zob. T. Pressner, *Comparative Literature in the Age of Digital Humanities: On Possible Futures for a Discipline* [w:] *A Companion to Comparative Literature*, red. A. Behdad, D. Thomas, Wiley & Blackwell, London–New York 2011, s. 193–207.